

Թ Ո Ւ Ր Ք Բ Ժ Ի Շ Կ Ն Ե Ր Ո Ւ Դ Ե Ր Ը Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ց Ե Ղ Ա Ս Պ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Մ Է Ջ

Հառանդական է որ շատ մը ուրիշ բժիշկներ և կուսակցական գործիչներ գործօն դեր մը ունեցան բնաջնջման ծրագիրը իրագործելու մէջ: Սակայն ներկայիս անոնց մասնաժամանակները կը մնան անծանօթ: Կոյին նաև բժիշկներ, որոնք մեծապէս գործակցեցան օրուայ իշխանութեան և անոր գործիչներուն հետ՝ իրագործուած ռեֆորմները ծածկել փորձելով: Այս կապակցութեամբ նշանակելի է Ուրֆայի քաղաքապետութան թիշկին վարուելակերպը: Երբ քաղաքէն դուրս՝ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ երկու Հայ երեսփոխաններ ապանւնեցան ՎՄԱՆԱՆՈՐ Հաստատութեան պատկանող երկու առաքակապետներու կողմէ, ան սուս վկայականներ տուաւ, ըսելով թէ անոնք բնական պատճառներէ մահացան: Կառավարութիւնը այսպիսի վկայական մը այս երկու երեսփոխաններէն մէկուն այրի կնոջ զրկեց, իր պահանջքը գոհացնելու նպատակով: Բայց երեսփոխանական Խորհուրդի 28 Նոյեմբեր 1916ի նիստին, նոյն կառավարութիւնը պարտագրուեցաւ ընդունիլ թէ երկու երեսփոխանները իսկուպէս ապանւնեցան: Այս իմաստով բարձրագոյն վիզիրը գրաւոր հաղորդակցութիւն մը զրկեց Խորհուրդին: Կառավարութիւնը ստիպուած էր այդ ընել, որովհետեւ Չորրորդ Բանակի Հրամանատար և Սուրիոյ և Լիբանանի Սանձնակատար Քէմալ Փաշան այս ոճերը Պոլսոյ Հայոց Պարտիաքիմալ և անխոհմօթէն խոստովանած էր: Տրապիզոնի նահանգին մէջ, ուր Հայերը բաւականաչափ ունեւորներ էին,

բնաջնջման արարքը — ինչպէս ուրիշ տեղեր — բնագործակաւ եւրոպական և կողակցութիւններու ղեկավարութեամբ կատարուեցաւ: Այս պարագային, գինեւորական դատավարութիւններուն երկրորդ շարքին — 26 Մարտ — 17 Մայիս 1919 — եօթը տարաստաններէն միակ բժիշկը Տքթ. Ալի Սաիպն էր: Ան յատկապէս ամբաստանաւեցաւ անհամար թիւով մահուկներ, պատանիներ և յղի կիներ թուաւորելուն համար կարծիք Մահիկի հիւանդանոցին և շատ մը դպրոցական շէնքերու մէջ, որոնք որպէս առօրեայ պատասխաններ կը ծառայէին իրենց ծնողները բնաջնջուած Հայ փոքրիկներուն, և կամ զանաւ ծովածով ընկնով: Այդ շրջանին, Տքթ. Սաիպը Տրապիզոնի Հանրային Առողջութեան և Առողջապահական Մատակարարութեան Տնօրէնն էր: Ողջ մնացող Հայ մանուկներ, վկայեցին թէ Տքթ. Սաիպին հիւանդանոցին յաճախական այցելութիւններուն արդիւնքը քսանեակ մը անձերու անհետաւայն էր: Անոնց մեծամասնութիւնը մահուկներ էին: Ան տարաստանուեցաւ որպէս հեղուկ գեղ թոյն ներարկելով, և հրամայելով ծովածով ընել այն հիւանդները, որոնք այդ գեղը առնել կը մերժէին: Երկու Թուրք վկաներ ճշմարտութիւնը վաւերացուցին:

Ասկէ զատ, Տքթ. Զիյա Փուատ, Տրապիզոնի Առողջապահական Մատակարարութեան վերաբնիշխար ջարդին մասնակ, և Տքթ. Ատման, Տրապիզոնի Հանրային Առողջութեան Տնօրէնը, գրաւոր վկայութիւններով հաստատեցին մահուկները թուաւորելու կամ զանոնք խեղդելու ամբաստանութիւնները:

Տքթ. Սաիպ ուրացաւ այս ամբաստանութիւնները և զանոնք միտադ վկաներ բերաւ, որոնցմէ երկուքը Հայ էին: Վերջապէս ան անպարտ արձակուեցաւ, այն պատճառաբանութեամբ, թէ յիշել ամբաստանութիւնները կարելի չէ վճռակարարական հաստատել:

ժողովրդական ժողովներ անհապառ զիստ օգտուել ինչպէս իր նախորդ հրատարակութիւններէն, նոյնպէս և այս հատորէն անտարակոյս:

Ն. ԱՐՔ. ԾՈՒԱԿԱՆ

Դատաւարութեան 14րդ նիստին (26 Ապրիլ 1919, Շաքաթ), Հայ կին մը՝ Մաննիկ Երազեան, ահաբեկի և պարտութեան մատնող վկայութիւն մը տուաւ։ Ան և իր քոյրը Տրապիզոնի միտացած էին և մանուկներուն ճակատնետրուածին և քնաջնջումին տկոնատես եղած։ Ապանդին վայրը սովորական տեղը չէր, կարմիր Մահիկի հիւանդանոցը, այլ երկու գլորոցներ, որոնք որպէս հաւաքովայր կը գործածուէին այն մանուկներուն՝ որոնցմէ մօմաց վիճակուած էր ցրւում և ուրիշներուն՝ քնաջնջում։ Իթիքիւնտի ներկայացուցիչ Նախիւր և Առաջնապահութեան վերաբնիչ Տթթ. Սախլը զոհերուն ցանկերը կը զրկէին և այս գլորոցներուն մէջ աշխատող Թաւրք կիները զանոնք միւսներէն կ'անջատէին։ Դպրոցներէն մէկուն կ'ուսուցարկէին մէջ սալայատակուած սենեակ մը կար, որ կարծեցեալ չողորմ սենեակ մըն էր (խախտ)։ Թաւրք կիները մանուկները խուսրոբով հոն կ'առաջնորդէին չողորմ լողանք մը առնելու։ Ավիզը չանդարդարձանք թէ ի՞նչ կը պատահէր։ Սակայն օր մը ճիշդ լսեցինք, օրոնք յանկարծ գագրեցան և անոնց յաջորդեց մահատիպ լուծութիւն մը։ Յետոյ աւելի մեծ ուշադրութեամբ հետեցանք պատահածին։ Հակասեցեալն արահին դրան մօտ գտնուած կողովները ամէն բան կը յայտնէին։ Կ'երևի թէ Տթթ. Սախլը ճիշդիմ սահմանումը կը գործածէր իր զոհերը հրապուրելու և ծուղակը ձգելու նպատակով, սենեակի մը մէջ՝ որ օժտուած էր թունաւոր և մահացու կազմով մը։ Այդ կողմերը ուրիշ տեղեր ալ կը գործածուէին, ինչպէս կարմիր Մահիկի հիւանդանոցը, ուղատուելու մահացած կամ մահաւոր մանուկներուն դիակներէն, զոհունք մօտակայ Սև Մոզուկի մէջ նետելով։

Տթթ. Ասանունի տուած վկայութիւնը կը հաստատէ թէ թունաւորելու սովորութիւնը կարմիր Մահիկի հիւանդանոցի դիւրութիւններուն (նշույններ, ներարկում) սահմանափակուած չէր, այլ և՛ գլորոցներու շէնքերէն ներս կը կատարուէր։ Բնաջնջումէն ետք ճաննցմէ կողովներու միջոցաւ կ'ազատուէին (նիստ 3, Ապրիլ 1, 1919, կէսօրէ ետք)։ Ի գլուխ էին բոլոր

ճիշդը յաւելեալ մանրամասնութիւններ և բացատրութիւններ ստանալու ճշգրիտ սենեակն և հակասեցեալն սահմանումներուն շուրջ։ Միթէ այս չողորմ սենեակը կանխանշման էր Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին պատահածներուն։

Գալով Գերմանացիներուն դերին, պէտք է շեշտել թէ անոնք ո՛չ միայն Թաւրքներուն քաղաքական և զինուորական դաշնակիցներն էին, այլ նաև անոնց գործակցեցան, Տրապիզոնը վերածելու զլիսաւոր խորիւսի մը, ուր Մասնաւոր Հատաստութեան ամպնովանիին առկ կը կազմակերպուէին փութրիկաներուն գործողութիւնները՝ Ռուսական անդր-կովկասի և Պարսկաստանի մէջ, Հոս պէտք է յիշել անոնցները Զօրավար Սթանկի մարտախումբին և Պարսկաստանի Արշաւախումբին՝ առաջնորդութեամբ պահեստահանելու գործի Հրամանատար Ենուպըր Ռիսթըրի, որ նաև Էրզրումի սափական փոխ-հրկատեսն էր։ Այս երկու գործողութիւնները ուղղեց և անոնց ծախսերը հոգաց Պահեստի Հարկւրապետ Նատունիի զբաղեցնակը։ Ան Գերմանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան ներկայացուցիչն էր Գերմանական Բարձրագոյն Հրամանատարութեան մօտ և ապա գլխաւոր Թուրքիոյ մէջ։

Անդրիական փառաբանութիւնը մը կը յայտնէ թէ 1915ի Մոյիսի վերջերը (Տրապիզոնի պարպումները և ջրագրերը Յուդիսի վերջաւորութեան սկսան) Ռուսական իշխանութիւնները Գերմանական Արտաքին Գործոց Նախարարութեան կողմէ Պոլսի զրկուած պայուսակ մը արդեակեցին։ Այս պայուսակը կը պարունակէր թեթիւ, զուսած և մատաղեայ տուփեր, ձեռնառումի մեծութեամբ, որոնք լուսածինի և ջրածինի խառնուրդ մը կը պարունակէին։ Կ'ենթադրուի թէ եթէ այս խառնուրդը ջրերի կամ օդի ուժով հոսանքի մը ենթարկուի՝ շնչահեղ կազ մը կը գոյացնէ, և այս երկու նիւթերէն մէկուն մոտաքին ազդեցութեամբ, տուփին խցանը կը պայթի։ Հայ բժիշկ մը, Միհրան Նորայր, 15 Դեկտ. 1918ին հրապարակաւ ամբաստանեց իր Թաւրք պաշտօնակիցները, առանց զանոնք անունով յի-

չելու, ձեռնամուխ ըլլալով Հայոց Զարգին, որոշ դէպքեր յիշելով, ինչ որ հանրային վիճարանութեան մը ծնունդ տուաւ, որուն մէջ շատ մը Թուրք բժիշկներ, ինչպէս նաեւ Պաշտպանութեան (Պատերազմական) Նախարարութեան Առողջապահութեան Ընդհանուր Տնօրէնը մասնակցեցան: Առաջին հակազդեցութիւնը՝ Պաշտպանութեան Նախարարութեան Առողջապահական Բաժնի կողմէ հերքում մըն էր: Այս հերքումէն զայրացած՝ նշառուոր Թուրք բժիշկ մը, Տքթ. Հայտարարէմալ, Թուրք օրաթերթի մը մէջ այսպէսեւ այս հերքումը ըսելով. «Թուրք իշխանութիւններուն սովորութիւնն է»: Ան հետեւեալ բաց նամակը ուղղեց Ներքին Գործոց Նախարարութեան, ինչ որ միակ անկեղծ խոստովանանք կը նկատուի որեւէ Թուրքի մը կողմէ 1918ի Զինադադարէն յետոյ. —

«Երբ Հայկական Հարցը խօսքի առարկայ է, կը նշմարեմ թէ մեղադրանքը միշտ կառավարիչներուն և զինուորական հրամանատարներուն կ'ուղղուի: Եթէ Հայոց բնակչի մասն հրամանը ի թիկնադիր զինուոր կեդրոնացեալիէն եկած էր, ինչպէս հաստատուեցաւ, ուրեմն կատարուած ոճիւրներուն պատասխանատուութիւնը աւելի խիստ կ'ըլլայ: Ինչ որ կ'ուզէի Զեր ուշադրութեան յանձնել այն է, թէ այն քարքարոտութիւնները որոնք Հայոց դէմ դրածադրուեցան՝ գիտական դրութեամբ եղան: Խղճի դէմ է այս հարցը մոռացութեան յանձնել: Ուրեմն հարկ է հարցաքննութեան յանձնարարութեան անդամներուն պատուոյ և խղճի քարոյականին յանձնել այն ճշմարտութիւնները՝ որոնց անձնապէս ականատես եղայ: Իրենց կը մնայ որոշել թէ ի՞նչ միջոցներու պէտք է դիմել այդ անիրաւութիւններուն հեղինակներուն դէմ: Երբորդ Բանակի Առողջապահական Գլխաւոր Գրասենեակին հրամանով, Յունուար 1918ին, երբ բառեղի տարածուեւ լուրջ խնդիր մըն էր, անմեղ Հայեր, Երզնկայի պարպումէն աստանդական դարձած, ժանտախնդ ունեցող հիւանդներու արիւնով կը պատուաստուէին: Այս փորձը, որ միայն գի-

տական հետազոտութեանց համար կենդանիներ ողջ-ողջ հատանելու յարմար է, բազմաթիւ դժբախտ Հայերու մահուան պատճառ եղաւ, զանոնք դիւրախար ընելով թէ ան բուժիչ ազդեցութիւն պիտի ունենայ: Երբ արդիւնքը Զինուորական Բժշկական Պարբերաթերթին մէջ հրատարակուեցաւ, այդ պատուարժան ուսուցչական պետը պարզապէս յիշեց թէ ենթակաները ճահողան դատապարտուած անձեր էին, առանց ակնարկելու թէ տնոնք Հայեր էին: Ես անձամբ անշուստես եղայ այս եղեւնական փորձին, զոր յիշեալ ուսուցչական պետը կատարեց անձերու վրայ՝ որոնց միակ մեղքը այն էր թէ Հայ ազգին կը պատկանէին: Հրամանատար Ռէֆէթը, Երզնկայի կեդրոնական հիւանդանոցի գլխաւոր բժիշկ, իր օգնական երկու Հայ բժիշկները և Տքթ. Սալահիտտինը այս հարցին մօտէն տեղեակ էին:

«Հարկ էր որ բոլոր բժիշկները իրենց քննած հիւանդներուն անունները տոմարի մը մէջ արձանագրէին: Եթէ յիշեալ ուսուցչական պետը յայտնէ թէ այս անմեղ հպատակներուն ի՞նչ բուժում տուած է, կառավարութիւնը պիտի կարենայ հաստատել թէ անոնք նախապէս դատապարտուածներ չէին: Հայոց դէմ իրագործուած բարբարոսութիւններ միաժամանակ թէ՛ վարչական և թէ՛ գիտական էին: Անոնք բիծ մըն են բժշկական կոչումի ճակատի: Պատրաստ եմ այս խնդրին մասին մանրամասնութիւններ տալու:»

Յաջորդ պատասխանողը վերոյիշեալ նամակին մէջ յիշուած Տքթ. Սալահիտտինն էր: Ան ըսաւ թէ ամբողջովին տեղեակ էր Երզնկայի կեդրոնական Հիւանդանոցի դէպքերէն, և եթէ կրնար օգտակար ըլլալ որպէսզի այդ արարքներուն իսկական պատասխանատուները ձերբակալուին՝ իր խիղճը պիտի հանդարտի և պղծուած բժշկական կոչումն ու թրքութիւնը ծանր բեռէ մը պիտի ազատին:

Թրգւմ. ԱՐԱՄ ՊԵՆԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդիւ՝ 3)

